

TARİHTE İDEA YA DA MARXENGELS'İN VE NIETZSCHE'NİN ELEŞTİRİLERİNE KARŞI BİR HEGEL SAVUNUSU DENEMESİ

*Idea in History or A Treatise into Defence of Hegel Against MarxEngels' and
Nietzsche's Criticisms*

Eyüp Ali Kılıçaslan*

Eyup.ali.kilicaslan@ankara.edu.tr

Özet

Hegel dünya tarihine baktığında, tarihsel edimsellikte aklın işbaşında olduğunu düşünür. Dünya tarihinin rasyonel içeriği, bilincin özgürlüğüdür. Dünya tarihi, özgürlük bilincinin gelişiminin bir sürecidir ve felsefenin görevi bunu kavramaktır. Bu aynı zamanda tanrısal öngörünün ve onun planının bilinmesi demektir. Hegel'in felsefesinde bunun karşılığı İdea'dır. İnsan Tini onun ögesidir ve bunun daha öte belirlenimi, insan özgürlüğü İdeası'dır. İdea'nın zamandaki açılımı olan tarih, insanın özgürleşmesinin tarihidir. MarxEngels, Hegel'in bu tarih anlayışıyla, maddi ve ekonomik yanı tarihten dışladığını düşünerek onu eleştirdiler. Nietzsche, Hegel'de tarihin rasyonelliği düşüncesine ve sözde "tarihin sonu" görüşüne saldırdı. Bu yazı, bu eleştirilerin geçersizliğini göstermeyi ve dikkatleri yeniden Hegel'in tarih felsefesine yöneltmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dünya tarihi, akıl, Tin, idea, özgürlük, kendinin-bilinci, halk tini.

Abstract

When Hegel looks at history, he thinks that in historical actuality reason is at work. The rational content of the world-history is the freedom of consciousness. The world-history in Hegel is a process of the development of the consciousness of freedom and the task of philosophy is to comprehend this rational process. This also means to know the divine providence and its plan or design. In philosophy it is called "Idea." Human spirit is its moment and its further determination is the Idea of human freedom. History being the exposition in time of the Idea is the history of human becoming free. MarxEngels criticized Hegel because for them with this conception of history Hegel did not take into consideration of the material and economic side in history. Nietzsche attacked the concept of the rationality of history and the so-called claim of "the end of history" in Hegel's philosophy of history. This study aims at demonstrating the invalidity of these criticisms and directing the attentions again into Hegel's philosophy of history.

Key Words: World-history, reason, Spirit, idea, freedom, self-consciousness, spirit of people.

Giambattista Vico, Descartes'ın düşünce ve uzam düalizmine karşı çıkarken ilgisini "tarih" in edimselliğine yöneltmişti. *Scienza Nuova* (Yeni Bilim)'yü 1725 yılında yayınladığında Vico, bilginin programını 'olmuş olanın nedeni' sorunu olarak formüle eder. Bilgi ve gerçeklik bundan böyle antik ve ortaçağa özgü bir biçimde varlığa ve tanrısal olarak kurulmuş düzene yönelmeyecek, ama daha çok gerçekten olmuş olana, insanın yaptığına, insanın elinden çıkana, yalnızca insanın kendine özgü oluşlar ve olaylar dünyasına, tam da "tarih" e yönelecektir.

Modern zamanda ve dünyada Vico'nun belirlediği bu tarih düşüncesinin etkisinin Voltaire'den başlayarak Lessing, Herder, Hegel'den geçerek Marx'a kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Tarih artık neredeyse insanın önündeki en önemli sorun alanı olup çıkmıştır. Ancak tarihsel edimselliğe bakışta Hegel'in öncelleriyle ilişkisinde kapladığı konum pek çok bakımdan Hegel'e özgü özellikler taşır. Hegel dünya tarihine baktığında tarihsel edimsellikte aklın, dünya Tininin işbaşında olduğunu görür.

Diğer filozoflarla karşılaştırıldığında Hegel kadar bir dünya tarihi filozofu olarak tanımlanabilecek birisini daha göstermek zordur. Hegel'le birlikte kendi tarihinde ilk kez felsefe, hem kendi tarihini hem de dünya tarihini kapsayacak şekilde tarih kavramının ya da İdea'sının bilincine ulaşmıştır. Hegel'le birlikte felsefe, tarihin edimsel anlamda ne olduğunu ve felsefe için tarih diye bir şeyin ne anlama geldiğini belirleyecek bir yaklaşımı sistemin içine katmıştır.

Hegel'in *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi*'nde "dünya tarihi" birkaç paragrafta konu edilir. *Hukuk Felsefesi*'nde dünya tarihine biraz daha fazla yer verilir. Nasıl Hegel'in *Hukuk Felsefesi*, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi*'nin üçüncü cildi olan *Tin Felsefesi*'nin "Nesnel Tin" bölümünde içerilen başlıkların -aile, sivil toplum ve devlet- daha ayrıntılı bir ele alınışı ise, *Dünya Tarihi Felsefesi Dersleri* de, *Hukuk Felsefesi*'nin sonundaki "Dünya Tarihi §§341-360" bölümünün daha kapsamlı bir açıklanışıdır.

Edimselliklerine devlet örgütlenmelerinde ulaşan halk Tinleri, Tinin evrensel İdea'sının gelişimindeki aşamalarıdır ve kendilerini diyalektik bir süreçte sergilerler. *Dünya Tini* olarak evrensel Tin kendisini *dünya tarihinde* açığa vurur ve burada *kendi hakkını* deneyimler. Dünya tarihi evrensel Tinin açılımı ve edimselleşmesi, onun kendi kavramından ileriye kendinin-bilincine ve özgürlüğüne zorunlu gelişimidir. Dünya tarihsel süreç yoluyla sonlu Tin yalıtılmışlığından ve sonluluğundan kurtulur, tinsel tözü özgürlüğe ulaştırır. Tikel halk Tinlerinin diyalektik hareketinden oluşan evrensel dünya tarihi, Hegel'in Schiller'le paylaştığı gibi, *dünya mahkemesini* gözler önüne serer, çünkü burada her bir halk Tini kendi tam belirli düzeyini yerine getirir ve buna göre yargılanır. Bu noktada Hegel'in hukuk ve devlet felsefesi onun dünya tarihi felsefesine geçer. Hegel'in kendi felsefi sisteminde dünya tarihine tam olarak böylesine bir konum vermesi raslantı değildir. Hegel'e göre, nesnel Tin, rasyonel istencin tekil istençle birliğini gösteren özgürlüğün özsel belirlenimine sahiptir. Özgür istencin amaçlı etkinliği kendi kavramını, yani özgürlüğü nesnelleştirmek, onu bir dünyaya şekillendirmektir. Özgürlüğün belirlenimlerinin *Dasein'*ı, dışsal varoluş biçimi, hukuktur, bu yüzden de Hegel dünya tarihi felsefesini ilk olarak *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi'*nde açıklar. Orada nesnel Tinin üçüncü aşaması olan "törellik"te (*Sittlichkeit*) özgürlük kavramı bir dünya olur, kendinin-bilincinin özü olur, mutlak "gerek" olduğu kadar "varlık" da olan özgür kendini bilen töz olur. Bir halkın Tini olarak törel Tin edimsellik taşır. Öyleyse, bir halkın tözsel amacı bir devlet olmak ve kendini böyle sürdürmektir. Halk Tinleri kendi gerçekliklerini ve belirlenimlerini somut İdea'nın mutlak evrenselliğinde, dünya Tininde taşırlar ve bu dünya Tini kendini tarihinin hareketinde açılar. Buna göre, Hegel için tarih süreci, Tinin özgürleşmesidir; bu yolla Tin kendisine gelir, kendisi olur ve kendi gerçekliğini edimselleştirir ve bu özgürleşme ve kurtuluş onun en yüksek ve mutlak hakkıdır. Tarihte hareket halinde olan ve hareket ettirici olan Tinin kavramında yatan özgürlük, belirleyici olandır ve ancak Tinin kendisinin kavramı son amaçtır. Ama bu şu anlama gelir: Tin bilinç olduğundan, tarihte Akıl hüküm sürmektedir, onda evrensel Tinin kendisi, kendi kendinin nesnesidir. Bu yüzden, Hegel tarihsel sürecin diyalektik hareketini göstermekle ilgilenir; tarihin rasyonel bir anlamı ve amacı, bir İdea'sı olmalıdır, çünkü tarih Tinin gelişimidir, oluşumdur, onun bir edimidir ve tarih kökenini devletten alır, - Hegel'e göre, devlete gelişmemiş bir halkın gerçek anlamda bir tarihi yoktur- çünkü bir halkın Tini kendi tözsel evrenselliğine devlette sahiptir.

Hegel tarih felsefesini *Dünya Tarihi Felsefesi Dersleri*'nde ayrıntılı bir şekilde açıklar. Ona göre dünya tarihi felsefesi, genel anlamda, tarihin “düşünme tarafından ele alınması”ndan başka bir anlam taşımaz (Hegel, 1995, s.25). Tarih salt olanı ve olmuş olanı, olan ve olmuş olayları ve eylemleri konu edindiğinden, salt verili olana bağımlı olduğundan, bu durum onun, kendisi tam da düşünce ögesinde hareket eden felsefeyle bir çelişki içinde duruyormuş izlenimine neden olur (Hegel, 1995, s.30-31). Kuşkusuz Hegel tarihin *a priori* bir tarzda tasarlanmasını ve uydurulmasını reddeder, tıpkı “doğrudan doğruya tanrı tarafından eğitilmiş, yetkin bir görüş ve bilgelik içinde yaşayan, bütün doğa yasalarının ve Tinsel Doğru'nun kavrayıcı bilgisine sahip olan ilk ve çok eski bir halkın varolmuş olduğu... yaygın bir (uydurması-e.a.k.)”nı reddettiği gibi. Buna karşı Hegel, tarihsel olanın *olduğu gibi, olduğu şekle sadık* kalınacak bir şekilde kavranması gerektiğini vurgular; ancak sıradan tarihçinin bile düşüncesinde pasif olmadığını, yalnızca verili olanla yetinmediğinin, tersine, kendi “kategorileri”ni beraberinde getirdiğinin ve olan bitene, eylemlere bu kategorilerle baktığının bilincindedir (Hegel, 1995, s.34). Bu yüzden tarihçinin sunduğu tarih bile dışsal edimselliğin salt yalın bir tasarımı değildir; onda da Tinin kategorileri varsayılır. Bilimsel olunması gerektiği yerde akıl “gaflet uykusuna dalmamalı”dır: “Dünyaya akıl gözüyle bakana, dünya da akıl gözüyle bakar; bunlar karşılıklıdır” (Hegel, 1995, s.34). Bu yolla Hegel, aslında, anlamlı bir şekilde tarihin mantıksal temel kategorileri sorununa dikkat çeker. Hegel tarihin kategorilerini ya da temel belirlenimlerini gözler önüne sermeye çalışır. Akıl yalnızca doğa yasalarında değil, ama tarihte de egemendir ve “dünya tarihinde her şey akla uygun olmaktadır” (Hegel, 1995, s.33). Ancak bu düşünceleri dogmatik bir şekilde ileri sürmez; bunlar ilkin dünya tarihinin ele alınışından kazanılırlar, “dünya tarihi, dünya tininin akla uygun zorunlu gidişi olmuştur; dünya tini, tarihin tözü'dür” (Hegel, 1995,s.33-34).

Dünyayı salt öznelci bir bakışla, öznelliğin duruş noktasından gören birisi, dünyadaki her şeyi kendi özüne, doğasına göre görür; her yerde her şeyin nasıl yapılmak zorunda olduğunu, nasıl yapılması gerektiğini daha iyi bildiğini, gördüğünü sanır. Hegel açısından dünya tarihinin büyük içeriğini oluşturan şey, rasyoneldir ve rasyonel olmalıdır. Dünyada tanrısal bir irade güçlü bir şekilde egemendir ve dünyayı dün olduğu gibi bugün de yönetmektedir. Dünya tarihinin büyük içeriğini bu tanrısal irade dün olduğu gibi bugün de belirlemektedir. Felsefenin yapması gereken, dünya tarihinin yöneticisi olan bu tözsel varlığı bilmektir. Ancak bu aklın işidir. Eğer tarihe böyle bir yaklaşım, *a priori* bir girişim olarak suçlanacak olursa,

felsefe dünya tarihinde iş başında olanın İdea olduğunu, onun da orada olduğunu ve aklın kendinde böyle bir inancı taşıdığını ileri sürer (Hegel, 1995, s.35).

Mutlak idealist filozof Hegel, dünya tarihinin tinsel bir zemin üzerinde geliştiğine vurgu yapar, aynı zamanda fiziksel doğanın da dünya tarihinde kapsandığını belirterek. Maddeye karşı Tinin özü, kendinde bir merkeze sahip olması, kendi birliğinin kendinin dışında olmaması, ama kendi kendisinde olmasıdır, kendinin bilincine sahip olması ve etkinlik olmasıdır, kendine gelmesi ve böylelikle kendini ileri sürmesidir. Tinin tözü bu kendi-kendisiyle-olmada içerilir. Buna göre dünya tarihi, “tinin kendini gösterip açması, *kendinde* olduğu şeyin *bilgisine* varmak için kendisini işlemesi” olmalıdır, ya da bir başka deyişle, “dünya tarihi özgürlük bilincinde ilerlemedir, zorunluluğunu tanımamız gereken bir ilerlemedir” (Hegel, 1995, s.63,65). Ve Tin her zaman ilerleyen hareketi kavrar. Bundan aynı zamanda zorunlu aşamalar dizisi de çıkar: İlk Tinin kendinde özgür olduğunun bilgisi henüz bulunmaz ve bu yüzden hiçbir özgürlük yoktur; tek bir bireyin despotik istencinin egemen olduğu doğu dünyasında durum budur. İlk Yunanlılarda özgürlük bilinci uyanmaya başlar; ancak bu dünyada da yalnızca bazıları özgürdür, çünkü bu dünya *insan olarak insanın özgür olduğu bilincine* ulaşmamıştır. İlk olarak Hıristiyan-Germanik halklar, Hegel’e göre, insan olarak insanın özgür olduğunu ve özgürlüğün insanın gerçek özünü oluşturduğunu kavradılar (Hegel, 1995, s.63-64). Bunda dünya tarihinin amacı belirginleşir: Dünya tarihinin amacı, Tinin gerçekte ne ise o olduğunun bilgisine ulaşması, bu bilgiyi nesnel kılması, bunu verili, varolan dünyada edimselleştirmesi ve kendisini nesnel bir yolda ortaya koymasınıdır (Hegel, 1995, s.75-76). Çünkü Tinin özü doğal bir şeyden ayrımında yatar, o olduğu gibi bir varlık değildir, kendisi ne ise onu ortaya çıkarır, kendisini ne ise, o yapar. Dünya Tininin sürecindeki aşamaların şekillenmeleri “dünya tarihsel halk Tinleri”dir ve dünya Tininin bitmez tükenmez, sonsuz çabası bu aşamaları edimsel kılmayı içerir.

Tarihin “içsel Kavram”ı olarak özgürlük İdea’sı belirlendikten sonra, Hegel şu soruyu sorar: Kendinin gerçekleşmesi için İdea hangi araçları kullanır? Amaçlar ve tikel ilkeler bir evrenseldir, ilkin yalnızca düşünseldir, edimselleşmeleri için insan etkinliği eklenmelidir. Etkinlik insanın gereksinimi, eğilimi ve tutkusudur. Tarihe empirik bir bakışın bile bize gösterdiği, tarihin “insanların gereksinmelerinden, tutkularından, ilgi ve çıkarlarından, erişmek istedikleri ideal ve amaçlardan, karakterleri ile yeteneklerinden doğan davranışları”

olduğudur (Hegel, 1995, s.80). Etkin insanların ilgisi olmadan hiçbir şey ortaya çıkmaz. Ve “dünyada hiçbir yüce şeyin, tutku olmaksızın meydana getirilmemiş olduğunu,” yazar Hegel (Hegel, 1995, s.86). “İsteklerden, ilgilerden ve etkinliklerden oluşan bu muazzam kütle dünya tininin, kendi ereğine erişmek, onu bilinç düzeyine çıkarmak ve gerçekleştirmek için kullandığı *aletler* ve araçlardır” (Hegel, 1995, s.88). Hegel bunu tarihsel süreçte özsel bir etken olarak görür ve “bireylerin ve halkların *kendi* ereklerini arama ve gerçekleştirmede göze çarpan canlılıklarının, aynı zamanda üzerine bir şey bilmedikleri, farkında olmadan gerçekleştirdikleri *daha yüksek*, daha kapsayıcı bir ereğin *araç* ve *aletleri* olmalarından ileri geldiği” düşüncesini savunur (Hegel, 1995, s.88). Evrensel İdea karşıtlar arasındaki savaşta “saldırıya uğramadan, zarar görmeden arka planda kalır, yıpransınlar diye özel tutkuları cepheye yollar.” Özel olan, sonlu olan yitip gider, ancak savaştan ve özel olanın yenilgisinden Evrensel doğar. Hegel bunu “Aklın hilesi” olarak adlandırır, bu tutkuları kendi amacı için kullanır, “böylece aklın kendini kendisiyle ortaya koyduğu şey yiter, zarar görür” (Hegel, 1995, s.105).

Bireylerin etkinlikleriyle hizmet ettikleri Evrensel, ilkin halkta ve devlette etik/törel yaşamın temelini oluşturan evrenseldir ve bireylerin etkinlikleri bunların korunmasına yönlendirilmelidir. Ancak herkesin etik yaşamın bütününe koruyacak bir tarzda yararlandığı bu Evrenselin karşısında, “büyük tarihte söz sahibi olan” *ikinci, daha yüksek bir Evrensel* vardır, bu yalnızca halk Tininin korunmasına temel olan Evrensel öge değil, ama “üretici, yaratıcı İdeanın ögesidir” (Hegel, 1995, s.97). Büyük çatışmalar açığa çıkar. Bu, halk Tininin varoluşunu sürdürürken artık ömrünü tamamladığı için ortadan kalkması, buna karşın dünya tarihinin, dünya Tininin yoluna devam etmesidir. Bu daha yüksek Evrenseli kavrayan, İdeanın ilerleyişinin edimselleşmesi için çabalayan bireyler, “dünya tarihsel bireyler”dir ya da Kahramanlardır. Onlar bu daha yüksek Evrenseli kendilerine amaç edinirler, “tinin daha yüksek kavramına karşılık gelen ereği gerçekleştirirler.” Dünya tarihsel bireyler, Kahramanlar, “kendi ereklerini, mesleklerini sessiz, sakin düzenli dizgede, olayların kutsanmış gidişinde bulmazlar. Haklılıkları kurulu düzenden değil, başka bir kaynaktan ileri gelir. Şimdiki zamanın henüz ona açılmayan bir kapısını çalan gizli tindir bu: şimdinin kabuğu içinde başka bir çekirdek gibidir” (Hegel, 1995, s.97-98). Bu dünya tarihsel bireylerin görevi, evrensel Tinin ilerleyişindeki basamaklardan biri olan bir amacın savunucuları olmaktır. Hegel dikkat çekici bir şekilde tarihsel süreçte dünya tarihsel bireylerin öneminde ısrar eder. Bu bireyler soyut

bir Evrenselin peşinde koşmazlar, kendi somut canlılıklarında ve bireyselliklerinde etkindirler ve tam da bu yolla daha yüksek amaçlara hizmet ederler. Buna bakarak Hegel, aşırı bireyci bir tarih yorumunun savunucusu olarak görülmemelidir, çünkü Hegel yine de halk Tini ve devlet kavramlarını da öne çıkarır. Aynı şekilde, Hegel soyut bir tarih anlayışı geliştirdiği için de suçlanmamalıdır, çünkü tarihsel gelişim sürecinde somut empirik oluşumların, tutkularıyla, gereksinimleriyle, güdülerıyla, eylemleriyle empirik insanların da hakkını verir. İdea, Hegel'e göre, salt soyut bir şey değildir; tersine, İdea tam anlamıyla somut şeklini tarihsel edimsellikte kazanır.

Hegel, tıpkı İdea'nın gerçekleşmesinin araçlarını sorguladığı gibi, rasyonel son amacın uygulanacağı malzemenin ya da gerecin hangisi olduğu sorusunu gündemine alır. Özne istenç tözsel yaşamını, rasyonel varoluşunu, evrensel İdea'nın görünüşe çıktığı, somut şekli içinde etik bütünü gözler önüne seren ve böylelikle özne istencin ve Evrensel olanın birliği olan *devlette* taşır. Burada Evrensel olan, soyut bir toplam değil, daha çok bir varolandır. Devlet, dünya tarihinin nesnesidir, onda özgürlük nesnelliğini kazanır. Ancak kendilerini rasyonel olarak bir devlette örgütleyen, bir devlet oluşturan halkların dünya tarihinde yeri olabilir. Devletin özü, salt başlı başına anayasadan oluşmaz; devlet bireysel bir bütünlüktür ve bu bütünlükte anayasa yalnızca özel bir yandır. Bir halkın anayasası, dışsal coğrafi, ekonomik, endüstriyel etkenlerle birlikte halkın diniyle, sanatıyla ve felsefesiyle “tek bir töz, tek bir tin” oluşturur. “Bir halkın dini, yasaları, törelliği, bilimlerin, sanatların, tüzel ilişkilerin durumu, başarıları, fiziksel gereksinimlerini karşılaması için endüstri, tüm alınca yazılanlar, savaşta ve barışta komşularıyla ilişkileri, bunların hepsi içerden birbirine bağlıdır” (Hegel, 1995, s.120). Eğer onsekizinci yüzyılda Montesquieu ve diğerleri coğrafi ve iklimsel ilişkilerle bir halkın karakteri arasındaki bağlantıları belirlemeye çalıştırsa, Hegel kendi dünya tarihi felsefesinde çok daha derin bir şekilde bir halkın tüm yaşam koşullarının birliğini ve bütünlüğünü kavramaya çabalar.

Dünya tarihinin gidişatında bu aşamada önem kazanan, *gelişme* kavramıdır. Tarihe uygulanan kategoriler: Genel olarak *değişim* kategorisi, Tinin *gençleşmesi* kategorisi, Tinin kendisini saflaştırması ve *Akıl* kategorisi. Tarihte ortaya çıkan soyut değişiklik, tarihin aynı zamanda daha iyiye, daha mükemmele doğru bir ilerleme olduğunu gösterir. Bu yolla tinsel dünya kendini yalın doğadan ayırır. Ancak tinsel olan için edimsel bir değişme yeteneği, bir

mükemmelleşme güdüsü söz konusudur ve ancak tinsel alanda gerçek anlamda yeni yaratımlar olur. “Doğadaki değişiklikler, ne kadar sonsuz çeşitlilikte olursa olsun, yalnızca, kendisini durmadan yineleyen bir döngüyü gösterir. Güneşin altında yeni hiçbir şey yoktur doğada, bu açıdan doğal biçimlerin o denli çok yanlı oyunu tekdüzeliğin ötesine geçmez” (Hegel, 1995, s.146). Ancak onsekizinci yüzyılda kullanıldığı yaygın şekliyle ilerleme ve mükemmelleşme kavramları Hegel için tinsel-tarihsel gelişimin karakteristiğine uygun değildir ya da bunun için yeterli değildir. Hegel yalnızca değişim ögesine değil, ama ayrıca kalıcı olanın tanınmasına ve bilinmesine de vurguda bulunur. Ayrıca ilerleme kavramının çokça nicelik düzeyinde kaldığından şikayet ederek, nitelik konusuna bir türlü ulaşamadığını belirtir. Hegel’e göre, amaç belirlenmeli, ona erişilmelidir. “Tin’in kendi etkinliğiyle ilişkisi ürünlerinin değişikliklerinin nitel değişimler olarak tasarlanıp tanınmasını gerektirir” (Hegel, 1995, s.147). Tin’in gelişimi kavramı için daha özsel olan şey, gelişime temel oluşturanın içsel bir belirlenim, kendini varoluşa getiren kendinde bulunan bir önvarsayımın olmasıdır. Organik dünyanın doğal şeyleri de içerden böyle bir gelişmeyi açığa vururlar, organik birey de kendi kendini üretir, kendisini kendinde ne ise o yapar, tıpkı Tin gibi. Ancak organik olanda gelişme dolaysız bir şekilde olup biterken, çünkü çekirdeğin kendindeki belirli özü varoluşa gelir, Tinde ise geçiş “bilinç” ve “istenç”le dolayımıdır. Burada gelişme doğadaki gibi sessiz, sakin bir gidişat göstermez. Buradaki daha çok *Tin’in kendi kendisine karşı acımasız ve sonsuz bir kavgasıdır*. Dahası, Tin’in gelişimi salt biçimsel bir gelişme değildir, belli bir içeriği olan bir amacın ortaya çıkışıdır. Amaç ise *Tin’in özgürlüğü* kavramıdır. Dünya tarihi “tin’in zamandaki açınımdır,” buna karşın doğa İdea’nın uzamdaki açınımdır. Tinsel şekillerin görünüşü için özsel önemde olan, onların gelişiminin zaman içinde belirmesidir. Doğada “türün korunması, yalnızca aynı varlık biçiminin tekdüze bir yinelenmesiyle olur” (Hegel, 1995, s.150). Doğada doğal oluşumların sırası, insana doğru yükselen bir basamaklar dizisi oluştursa da, geçişi ancak düşünen Tin kavrar. Tinsel dünyada şekillerin zamansal dizisi kesin bir rol oynar, daha yüksek şekil, daha önceki, daha alttaki basamaktakinin işlenmesiyle belirir, bir önceki de bu yüzden varoluşunu sonlandırır.

Dünyayı akıl yönetmektedir. Dünyaya egemen olan, dünyayı yöneten aklın varlığına inanç, dünyanın kendinde ve kendisi için bir son amacı olduğu düşüncesinin bilinçli biçimidir. Bunun kanıtı dünya tarihinin gidişatıdır ve bu gidişat aklın tasarımıyla ve eylemiyle aynıdır.

Felsefe Anaxagoras'la birlikte dünyayı aklın yönettiğini söylediğinde, bununla henüz kendinin-bilincinde olan bir varlığı, Hegel'in anladığı anlamda Tini kastetmiyordu. Dinde de, öngörünün (ilahi takdirin ya da tanrısal kayranın) dünyayı yönettiği söylendiğinde felsefenin ilkesi başka bir biçimde dile getirilmiş oluyordu. Ancak Hegel'e göre, hem felsefe hem de din bu ilkelere hak ettikleri değeri vermede sorunlar yaşamıştır. İlkeden doğal ve tarihsel belirli alanlara ilerlenememiş, ilke doğal ve tarihsel alanların bütününe uygulanamamıştır. İlke soyutlama düzeyinde bırakılmış, salt genel bir öngörü düşüncesiyle yetinilmiştir. Öngörünün planı gizli saklı bir şey olarak düşünülmüş; bu planı bilmek istemek felsefenin büyüklük taslaması, küstahlık, kendini bilmezlik olarak görülmüştür. Buna karşılık Hegel, tanrısal aklı bilmenin felsefenin asıl işi olduğunu, onu dünya tarihi sahnesinde de tanımak gerektiğini ileri sürer. Buna göre, artık dünya tarihinde işleyen öngörünün, aklın planını öğrenmenin, bilmenin zamanı gelmiştir. Hıristiyanlık, öngörünün dünyayı yönettiğini ve yönetmekte olduğunu öğretir. Ancak din, bu tasarımın ötesine geçip, belirlenime ilerlemez, salt bu evrensel olanla yetinir. Felsefeye ve giderek dünya tarihi felsefesine giriş, ilkin bu genel inançla, dünya tarihinin ebedi bir aklın ürünü olduğu, onun tarafından yönetildiği ve aklın dünya tarihinin büyük devrimlerinin belirleyicisi olduğu inancıyla olanaklıdır (Hegel, 1995, s.40-49).

Dünya tarihindeki ilerleme, özgürlük bilincinin aşamalar dizisini sergiler. İlk aşama Tinin dolaysız doğallığıdır; ikinci aşamada Tin kısmen kendi içinden kendi özgürlüğünün bilincine ulaşır; üçüncü aşama evrensel özgürlüğe, kendinin-bilincine yükselme aşamasıdır. Hegel bu aşamaları empirik-tasarımsal bir tarzda tanımlar: İlk evre, deyim yerindeyse, 'çocukluk' evresidir, Tinin ve doğanın birliğidir, bunu doğu dünyasında buluruz; ikinci evre, ayrışma, iki biçimde ele alınır, birincisi Tinin 'delikanlılık' çağıdır, kendisi için bir özgürlüğe sahiptir, ancak bunu henüz tözsellikle ilişkilendirememiştir, bunu Yunan dünyasında görürüz; ve Tinin 'olgunlaşma' çağı ikincisidir, bu evrede bireyin kendi amaçları vardır, ancak bir Evrenselin, devletin, Roma'nın hizmetinde olmalıdır; bu dünya Roma dünyasıdır, kişiliğin ve devletin, Evrenselin istemlerinin karşıtlığının geçerli olduğu bir evredir; üçüncü ya da dördüncü evre (çünkü ikinci evre iki dönem kapsar) Hıristiyan-Germanik dünyadır, burada birey tözsel özgürlüğü kendi içinde taşır, öznel ve nesnel Tin uzlaşır. Anlamalı bir şekilde Hegel, bu dördüncü dönemin daha ötesi olmaksızın "tinin yaşlılık çağı" olarak adlandırılabileceğini yazar, ancak yine de bireyle karşılaştırmayı burada reddeder: "Bu nokta karşılaştırmayı

olanaksız kılıyor”, diye yazar (Hegel, 1995, s.153). Çünkü birey doğaya ait olduğu için göçüp giderken, Tin kendi kavramlarına geri döner, ileriye doğru yeni bir hamle yapmaya hazırlanır.

Dünya Tarihi Felsefesi Dersleri'nde Hegel zengin empirik malzemeye doğu dünyasından (Çin, Hindistan, Pers, Mısır) kendi zamanına kadar olan tarihin gelişim çizgisini açıklar. Kendini edimselleştiren özgürlük İdea'sının gelişim çizgisini felsefi olarak sergiler, yoksa amacı tarihsel tasarımlara dayanmak ya da tarihsel tasarımlar üretmek değildir. Ve Hegel'in kesin olarak kabul ettiği bir şey de, kendi zamanıyla birlikte dünya tarihinin sonuna gelmediğiydi. *Dersler*'inin sonunda gelecek sorununa değinir ve daha ileri bir gelişimin olanaklılığına açık kapı bırakacak şekilde bunu şöyle açıklar: “Bilinç bu noktaya dek gelmiştir, ve bunlar Özgürlük ilkesinin kendini onda edimselleştirdiği biçimin ana kıpılarıdır”(Hegel, 2006, s.332). Hiç kuşkusuz, Hegel'in dünya tarihini açıklamasında tarihsel kurulumlar bulmaya çalışmak boşuna bir çaba olacaktır, onda ara sıra empirik-tarihsel olguların bir şemanın yararına bozulmuş olduğunu görmeye ya da bu olgulara haksızlık edilmiş olduğunu düşünmeye çalışanlar, bu girişimlerinin boşa çıktığını göreceklerdir. Ama böylelikle sistematik tarih felsefesinin, bir felsefi sistemin bir bileşeni olarak tarih felsefesinin bu parlak örneğinin önemini belki kavramış olacaklardır. İnsan onda tarihin özüne ilişkin özgün ve derin spekülasyon bilgileri bulmaya kendisini hazırlamalıdır. Hegel dogmatik bir tarih metafiziğinin yolunu benimsemediği ve izlemediği gibi, Aydınlanmanın anladığı anlamda dar, sınırlı bir rasyonel tarihsel kurulumun yolunu da benimsemedi ve izlemedi. Hegel önyargısız bir şekilde canlı tarihsel sürecin oluşumunu ve bu oluştaki ideal aşamaların içkin bir gelişimini kavramaya çalıştı. Kant kendi tarih anlayışında güçlü bir şekilde Aydınlanma düşüncesinin etkisi altındaydı; Fichte ulusa ve tarihe ilişkin yeni sorunlarla uğraştı; Romantikler geçmişle yeni duygusal bir ilişki içine girdiler. İlk kez Hegel, tarih İdea'sını bütün bir sistematik anlamı içinde kavradı.

Hegel'in felsefi sisteminde tarih, sistemin özel bir alanıyla sınırlıymış gibi görülebilir. Buna bakıp da, Hegel'i bir tarih filozofu olarak değerlendirmek biraz abartı olarak da görülebilir. Hegel'in sisteminde tarihe ayrılan yer yalnızca *Dünya Tarihi Felsefesi Dersleri* ile sınırlı değildir. Tarih dünya tarihsel bireylerin, halkların ve devletlerin tarihine sıkıştırılmamıştır. Buna ek olarak Hegel'de sanatın, dinin ve felsefenin de kendi tarihleri vardır ve Hegel bunları da kendine konu edinmiştir.

Hegel'e göre "nesnel Tin" kendini dünya tarihinde tamamlar, dışsal evrensel dünya Tini olur. Ancak halk Tini devlette henüz sonludur, doğal zorunluluğa bağlıdır ve dünya tarihi henüz tikel halk Tinlerinin sonluluğuyla kuşatılmıştır. Dünya tarihinin düşünen Tini, bu yüzden, bu durumdan kurtulur, dünyasallığın üstünden atlar ve kendi somut Evrenselliğini kavrar ve kendisini mutlak Tinin bilgisine yükseltir.

MarxEngels *Alman İdeolojisi'*nde Hegel'in tarih felsefesini eleştirdi. Hegelci tarih felsefesinin, Almanların bütün tarihyazımı tarzının 'en saf anlatımı'nın en son ürünü olduğunu; ancak bu tarz bir tarihyazımında genel çıkarların, giderek politik çıkarların bile söz konusu edilmediğini; onda salt İdeaların geçerli olduğunu yazdı (Marx ve Engels, 1999, s.70). MarxEngels, Hegel'in *Dünya Tarihi Felsefesi Dersleri'*nin sonundaki açıklamalarına takılı kalarak, Hegel'in orada salt Kavramın ilerleyişini incelediğini ve tarihte 'gerçek Teodike'yi ortaya koymuş olduğunu itiraf ettiğini, tarihte her zaman egemen olanın filozoflar ve düşünürler olduğunu Hegel'in tarih felsefesinde ulaştığı sonuç olarak gördü. MarxEngels'e göre, Hegel tarihte İdeaların ya da yanılısamaların egemenliğini kabul ederek ve düşünceleri 'kavramın öz-belirlenimleri' olarak ele almakla, kavramın temsilcilerini de 'düşünürler'e, 'filozoflar'a, 'ideologlar'a dönüştürmekle tarihten materyalist öğelerin tamamını dışlamıştır (Marx ve Engels, 1999, s.78-79).

Hegel'in tarih felsefesini okuyan birisinin, MarxEngels'in bu düşünceleriyle karşılaştığında şaşkınlığa düşmemesi, acaba okuduğunun Hegel olup olmadığı konusunda kuşkuya kapılmaması neredeyse olanaksızdır. Açıkçası, MarxEngels'in Hegel'in tarih felsefesiyle ilgili yazdıklarının Hegel'de bir karşılığı yoktur. Öncelikle belirtilmesi gereken nokta, Hegel'in tarih felsefesinin, *Dersler'*in sonundaki açıklamalarıyla sınırlı olmadığıdır. İkincisi, Hegel filozofların her zaman tarihte egemen oldukları sonucuna varmaz, bu sonucu çıkarmamızı sağlayacak bir açıklamada da bulunmaz. Tarihte egemen olan unsurlar devlet kurmuş olan dünya tarihsel halklar ve bireylerdir. Üçüncüsü, Hegel tarihin Kavram'ın yani özgürlük bilincinin gelişmesi olduğunu yazdığına, tarihin bir son amacının olduğunu da belirtmiş oluyordu; ancak bu İdea'nın insanlardan ayrı bir varoluşu olduğunu iddia etmiyordu.

MarxEngels, Hegel'in tarih felsefesinin tek-yanlı, idealist bir tarih görüşü olduğunu, çünkü diyalektik yöntemine rağmen, tarihin gelişimindeki maddi, ekonomik unsurları gözardı ettiğini ileri sürer. Kendi geliştirdikleri materyalist tarih anlayışının gerçek öncüllerden yola

çıktığını; bu öncüllerin insanlar olduklarını, ama hayali, gerçek-olmayan, düşlemsel bir yalıtılmışlık ve değişmezlik içinde değil de, belli koşullarda varlıklarını sürdüren gerçek, algılanabilir, empirik olarak gözlemlenebilir gelişim sürecindeki insanlar olduklarını belirttikten sonra, şunu ekler: “Bu faal yaşam süreci bir kez ortaya kondu mu, tarih, kendileri daha soyut olan empiristlerinki gibi bir cansız olgular derlemi olmaktan, ya da idealistlerinki gibi hayali öznelerin hayali eylemi olmaktan çıkar” (Marx ve Engels, 1999, s.46). Ancak bunları yazan MarxEngels’in, *Alman İdeolojisi*’nin, “Birinci Kısım. Birinci Bölüm. 3. Üretim İlişkileri ve Bireylerin İlişkileri. İşbölümü ve Mülkiyet Biçimleri: Aşiretsel, Antik, Feodal” başlıklı bölümdeki açıklamaları (Marx ve Engels, 1999, s.40-44), Hegel’in *Dünya Tarihi Felsefesi Dersleri*’nden “işbölümü ve mülkiyet ilişkileri” temel alınarak yapılmış bir özeti niteliğindedir. Hegel’in burada doğu dünyasına, Grek/Yunan dünyasına -özellikle ‘Atina ve Sparta’ karşılaştırması-, Roma dünyasına, Ortaçağlara -özellikle ‘Feodalite ve Hiyerarşi’ ilişkisi-, Germanik dünyaya, feodaliten monarşiye geçişe ilişkin değerlendirmelerinin MarxEngels’inkilerle benzerlikleri dikkatli bir okurun gözlerinden kaçmayacaktır.

Hegel’in tarih anlayışında genel olarak maddi yanı, daha özel olarak da ekonomik yanı görmezden geldiği eleştirisinin geçerli bir eleştiri olmadığını göstermek adına işe, Hegel’in tarihte özgürlüğe doğru ilerleyişinde bilincin başlangıcını her zaman dış doğadan yaptığını ve doğanın bilinçli özgürlüğün elde edilmesi gereken varoluş alanı olduğunu ileri sürdüğü söylenerek başlanabilir. Hegel’in düşüncesine göre, insanlar tinsel bakımdan ne kadar gelişmiş ya da ileri düzeyde olurlarsa olsunlar, her zaman doğal dünyaya bağımlı bedenleri ve bedensel gereksinimleri olan varlıklar olarak yaşamlarını sürdürürler. Benzer şekilde, tarihsel kültürler de, Hegel’in düşüncesinde, her zaman onların gelişimlerine çeşitli şekillerde katkıda bulunacak ya da engel olacak verili doğal, coğrafik ortamlarda varlıklarını sürdürürler. Gerçekten de, bazı durumlarda, örneğin “dondurucu ve yakıcı” bölgelerde, coğrafyalarda, coğrafik koşullar tinsel özgürlüğün gelişimi için uygun değildir, çünkü “zorlayıcı gereksinimler... o uç noktalarda... hiçbir zaman sona eremez ve hiçbir zaman giderilemez, insan sürekli olarak dikkatini Doğaya, güneşin parlayan ışınlarına ve dondurucu soğuğa çevirmek zorunda kalır” (Hegel, 2006, s.66). Eğer özgürlük buralarda olacaksa, buralara ancak başka halkların katkısıyla özgürlük getirilir. Hegel’in doğal-coğrafik çevrenin önemine yaptığı vurgu, onun insan yaşamının doğal ve maddi koşullarını gözardı etmediğini gösterir.

Tarihi özgürlük bilincinin ilerleyişi olarak gören Hegel, buna kendinin-bilincinde bir gelişmenin de karşılık düştüğünü; tarihi kendinin-bilincinin gelişimi olarak görmenin ise tarihi insan gereksinimlerinin ve isteklerinin ve bu gereksinimleri ve istekleri karşılayacak ya da doyuracak pratik araçların gelişimi olarak görmek anlamına geldiğini demeye getirir. Gerçekte Hegel'in iddiasına göre, "tutkular, belli bir çıkar ve ilgilerin ereklere, bencilliğin tatmini en güçlü etmenlerdir" (Hegel, 1995, s.81). Hegel'in üzerinde durduğu nokta, insan bilincinin geliştikçe salt maddi düzeyde kalmadığıdır. Kuşkusuz maddi düzey buhar olup uçup gitmez; maddi gereksinimlerimiz gelişen dinsel, politik, estetik ve felsefi tinsel düzlemde yerlerini bulurlar ve bunlar tarafından şekillendirilirler. Bu tinsel kendinin-bilincinin gelişim düzeyi gereksinimlerimizin niteliğini değiştirir. Bununla birlikte, bu gereksinimleri karşılayacak ve doyuracak toplumsal örgütlenmenin ve maddi üretimin niteliği de değişmek zorunda kalır. Giderek hiç de doğal-olmayan yeni gereksinimler belirir (Hegel, 1995, s.173-174).

Hegel açısından bilincin, hatta kendinin-bilincinin gelişimi maddi üretici etkinliğimizden ayrı duran bir süreç değil, tersine bu maddi üretici etkinliğin kendisinin de gelişimini içeren bir süreçtir. Hegel'in anlayışının MarxEngels'inkinden ayrıldığı nokta, bilincin, kendinin-bilincinin biçimlerini belirleyen üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin gelişimi olmayıp, daha çok üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin kendinin-bilincinin gelişimi içerisinde yer alıyor olmasıdır. İnsan toplumunun biçimini belirleyen en önemli şey Hegel'e göre, bir bütün olarak toplumu şekillendiren, ona canlılık veren Tindir.

Bir halktan söz ettiğimizde, onun tininin ayrıştığı güçleri açıklayabilmeliyiz. Bu özel güçler, din, anayasa, yurttaşlık hakkını içine alacak biçimde tüzel dizge, endüstri, mesleklerin bütünü, sanatlar, bilim ve halkları birbirinden ayıran askeri yön, yüreklilik yönüdür... Bir halkın tarihinde kendini gösteren bütün yönler birbirine sıkı sıkıya bağlıdır.

Bir halkın tarihi, tinin, kendisiyle ilgili olarak sahip olduğu kavramın damgasını çeşitli alanlara basmasından başka bir şey değildir. Bu alanlar, devlet, din, sanat, tüze, başka uluslarla ilişkilerdir: bütün bunlar, tinin kendisiyle ilgili kavramını gerçekleştirme, kendini görme, kendini hazır bir dünya olarak bilme,... kendine kendi yapıtı olarak sahip olma biçimleridir. Halk tininin ürünleri... onun alinyazısıdır, eylemleridir: kendi kavramının anlatımından başka bir şey değildir. Bir halkın dini, yasaları, törelliği, bilimlerin, sanatların, tüzel ilişkilerin durumu, başarıları, fiziksel gereksinimlerini karşılaması için endüstri, tüm alınına yazılanlar, savaşta ve barışta komşularıyla ilişkileri, bunların hepsi içerden birbirine bağlıdır. Çinliler nasıl kullanacaklarını

bilmeden barutu buldular; Hintlilerde ise şiir sanatı çok parlak ürünler verdi, ama sanat onları özgürlüğe ve hak kavramına vardırmadı. Bu tek tük ürettikleri şeylere bakıp da bundan kültürlerinin her alanda böyle olduğu sonucu çıkarılırsa, bu çok büyük bir yanlışlık olur. *Dönüp dolaşıp geleceğimiz nokta ne türden bir bağlamın gerçekten varolduğu noktasıdır.* Ama işin bu yanına önem verilmiyor, sanılıyor ki çeşitli belirlenimlerin hepsi birbiriyle bağlantılıdır: oysa burada *çeşitli yanlara egemen olan belirleyici tinsel ilke* sözkonusudur. Bu ilke halktaki **kendisinin bilincidir**, halkların alinyazısını etkileyen güç odur. Bir halkın kültürünün çeşitli yanları, tinin kendi kendisiyle ilişkileridir: tin halklara kendisi biçim verir, tini tanırsak, ancak o zaman ilişkileri tanımaya başlarız (Hegel, 1995,s.119-120).

Mesleklerin sınırlı, kastlara bağlı olarak uygulanması, böylece gelişme nedir bilmemesiyle bireyin bütünüyle sınırsız olması ve ölçüsüz gelişebilmesi arasında büyük bir ayrım vardır. Kastlara bölünmüş toplum, meslek etkinliğinin oldum olasıya kendi içine kapatılmış olduğu bir toplum olarak bambaşka bir halk-tinini, aynı zamanda bambaşka bir din ve anayasayı varsayar (Hegel, 1995,s.134).

MarxEngels'in Engels'i, 1888'de kaleme aldığı *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*'nda, kırk yıl önce *Alman İdeolojisi*'nde söylediklerinden apayrı bir tarzda Feuerbach'ın karşısına Hegel'in tarih felsefesinden aldığı güçle çıkar. Kırk yıl önce Hegel'in tarih felsefesini 'Teodike' ve idealist-spekülatif cambazlık olmakla suçlayan Engels şimdi, Hegel'in iyi ve kötü arasındaki çatışkıyı işleyiş biçimdeki zenginliği görüp, Hegel'de kötünün, "tarihsel gelişmenin hareket ettirici gücünün kendini ortaya koyuş biçimi" olduğunu söyledikten sonra, Hegel'in bu konuyla ilgili açıklamalarını neredeyse tekrar etmekten başka bir şey yapmaz. Ahlaksal kötülük olarak gördüğü şeyin tarihte oynadığı rolün önemi konusundaki düşüncesi Hegel'den alan Engels için de "her yeni ilerleme, zorunlu olarak, kutsal olan bir şeye karşı büyük bir suç, gerileyip son bulma noktasında olan ama alışkanlıkla kutsanmış şeylerin eski durumuna karşı bir başkaldırma olarak görünür" (Engels, 2006, s.38-39). Ayrıca, insanların kötü olarak bilinen açgözlülük, güç istenci, vb. tutkuları, tarihsel gelişmenin kaldıraçları arasında gösterilir. Engels'in Hegel'den alıp kullandığı düşüncelerden bazılarını alıntılalım:

(...) incelememiz bir theodice'dir, yani... tanrı'nın yollarını bir haklı çıkarma denemesidir: buna göre, genel olarak dünyadaki kötülüğün, ahlaksızlığın kavranması, düşünen tinin de varlığın olumsuz yanıyla bağdaşması gerekmektedir; somut kötülüğün tüm yığınının gözlerimizin önünde yattığı alan da, dünya tarihidir (Hegel, 1995, s.50-51).

(...) dünya-tarihi bireyleri kendi önemli ilgi ve yararları açısından başkaca kendi halinde yararları, kutsal hakları ciddiye almamış, üzerlerine basıp geçmiş, saymamışlardır, bu davranışları nedeniyle de kınanmışlardır. Ama onların

durumlarını ayrı tutmak gerekir. İlerleyen büyük bir kişilik yolunun üzerindeki bazı suçsuz çiçekleri ezer, ezmek zorundadır (Hegel, 1995,s.105).

Ancak Engels'in yine de eski alışkanlığını bir türlü bırakamadığı anlaşılıyor. Hegel'in tarihi hem bütün olarak hem de değişik bölmelerinde, İdeaların, ama Hegel'in beyninin türettiği ve yalnız onun göz önünde bulundurduğu İdeaların aşamalı bir yolda gelişen gerçekleşmesi olarak kavradığını söylüyordu. Engels'e göre, Hegel gerçek bağıntıyı, olayların birbiriyle gerçek zincirlenmesini bilmediğinden bunun yerine yavaş yavaş kendinin-bilincine ulaşan gizemli bir Tanrıyı koyuyordu. Oysa yapılması gereken, Engels açısından, gerçek bağıntıyı kavramak ve insan toplumunun tarihinde egemen olan genel hareket yasalarını bulup çıkarmaktı.

Engels toplumun gelişim tarihini ya da genel olarak tarihin gelişimini açıklamak için hiç çekinmeden Hegel'in açıklamalarını, terminolojisini kısmen değiştirerek kullanır. Toplum tarihinde etkin olanların yalnızca bilinçli, düşünen ve tutkularıyla etkinlikte bulunan ve belirli amaçlarına ulaşmak için çabalayan insanlar olduğu görüşünü savunan Engels, dünyada tutku olmaksızın hiçbir büyük ve soylu şeyin yapılamayacağını söyleyen Hegel'le birlikte, hiçbir şeyin "bilinçli bir maksat olmadan, istenen bir amaç bulunmadan" meydana gelmeyeceğini yazar. Ancak Engels'e göre, tarihin gidişatı onun "evrensel iç yasaları"nın egemenliği altındadır. Bilinçli olarak izlenen amaçlara çok seyrek ulaşılır, yüzeyde hakim bir şekilde varlığını sürdüren şey raslantıdır. Erişilmek istenen amaçlar çoğunlukla birbirleriyle çatışırlar. Bu yüzden tarih alanı sayısız bireysel istencin ve eylemin çatışma alanıdır. Eylemlerin amaçları istenen amaçlardır, ancak varılan sonuçlar hedeflen sonuçlar değildir, istenen amaçlardan apayrı sonuçlara varırlar. Engels tarihsel olayların büyük oranda raslantının egemenliği altında görüldüğünü, ancak raslantının da her zaman "gizli iç yasalar"a altgüdümlü olduğunu, yapılması gereken işin, tarihin "gizli evrensel iç yasaları"ni bulgulamak olduğunu ileri sürer.

Engels tarihte önemli olanın bireylerin istekleri olduğunu düşünür. İsteğin ya da istencin belirleyeni tutku ya da düşüncedir. Ancak tutkuyu ya da düşünceyi belirleyen değişik özelliklere sahip "araçlar" vardır. "Bunlar, gerek dış nesnelere, gerek ideal nitelikte güdüler, yani hırs, 'gerçek ya da adalet düşkünlüğü,' kişisel kin ya da her çeşitten salt kişisel hevesler

olabilirler.” Tarihte etkili olan tutkuların genellikle hedeflenen, amaçlanan sonuçlardan bambaşka sonuçlarının olmasının, bunların güdülerinin ikincil önemde olduklarını gösterdiğini; bu durumda, insanın kendisine “bu güdülerin de arkasında gizli olan hareket ettiricileri güçlerin neler olduğunu ve etkin insanların beyinlerinde hangi tarihsel nedenlerin bu güdülere dönüştüğünü” sorabileceğini ekler.

Burada Engels’in “dünya tarihini akıl yönetiyor” diyen Hegel’in düşüncesine hiç de uzak olmadığı kolaylıkla görülecektir. Tarihin evrensel iç yasalarını bulmak, aslında tarihte işleyen bir akıl olduğunu demeye getirmektedir - her ne kadar Hegel tarihi kendine “yasalar” bulmak için konu edinmediyse de. Hegel, tarihin konusu olan devletleri, halkları ve bireyleri, onlara içsel, onlarda işleyen “gizli etkinliğin,” evrensel Tinin, bilinçsiz araçları ve unsurları olarak görüp, felsefenin işinin evrensel Tinin planını anlamak ve kavramak olduğunu ısrarla vurgulamıştı. Engels’in, kendine özgü dolambaçlı anlatım biçiminde de olsa, Hegel’in “akıl hilesi” anlayışına olan yakınlığını daha açık kılmak için Hegel’in kendisine başvurmak yeterli olacaktır.

Felsefi incelemenin **raslantısali uzaklaştırmaktan başka bir amacı** yoktur. **Raslantısallık dış zorunlulukla aynı şeydir, yani dış koşullardan başka bir şey olmayan nedenlere geri gider.** Tarihte öznel tını ya da gönlümüzü kıpırdatan tikel bir nedeni değil, genel bir ereği, dünyanın son ereğini aramalı onu usumuzla kavramalıyız.

(...) tutkuyla birlikte ortaya çıkan özel ilgi ve yarar genelin eyleminden ayrılamaz: çünkü genel olan, özel ve belirli olan şeyin ve onun olumsuzlanmasının sonucudur. Öznel-olana kendine özgü ayrı bir karşılık olur dünya-tarihinde; bu da sonlu birşeydir, öyleyse son bulacaktır. İkiye bölünüp birbiriyle savaşan özel ilgilere, bunlardan bir taraf yenilmeye yargılıdır. Ama işte savaştan, özeline yenilgisinden genel doğar. Genele bir zarar gelmez. Karşıtların arasındaki savaşa katılan, tehlikeye atılan, genel değildir: o saldırıya uğramadan, zarar görmeden arka planda kalır, yıpransınlar diye özel tutkular cepheye yollar. Tutkuları kendi amacı için kullanmasına **usun hilesi** denilebilir, böylece usun kendini kendisiyle ortaya koyduğu şey yiter, zarar görür. Çünkü görünüşlerin bir yanı olumsuz, öbür yanı olumludur: bireyler gözden çıkarılır, kurban edilir. İde varoluşun ve geçiciliğin vergisini kendi cebinden ödemez, bireylerin tutkularına ödetir (Hegel, 1995, s.32,105).

Bu alıntılardan da anlaşılacağı üzere Engels, kendi terminolojisini kullansa da, en genel düşüncelerde Hegel’in tarih felsefesindeki açıklamalara sadık kaldığını göstermektedir.

Engels, eski materyalizmin tarih anlayışıyla Hegel'in tarih felsefesini karşılaştırırken de, sorunlu bir şekilde de olsa, eski materyalizm karşısında Hegel'in felsefesinin üstünlüğünü kabul eder. Ancak tam da bu noktada Engels'in Hegel'i nasıl eksik ve bir o kadar da yanlış okuduğunu görürüz. Engels, eski materyalist tarih anlayışının her şeyi eylemin güdülerine göre yargıladığını, hareket ettirici güçlerin arkasındaki kendi hareket ettiricilerinin neler olduğunu sorgulamayıp tarihte etkin ideal hareket ettirici güçleri son nedenler olarak almakla eleştirir. Engels'in burada gördüğü tutarsızlık, eski materyalizmin ideal hareket ettirici güçleri belirleyen daha öte nedenlere kadar gitmemesidir. Oysa "Hegel'in tarih felsefesi," diye yazar Engels, "görünürdeki güdülerin ve ayrıca tarihte insanların eylemlerini gerçekten belirleyen güdülerin tarihsel olayların hiç de son nedenleri olmadıklarını ve bu güdülerin gerisinde başka belirleyici güçlerin bulunduğunu ve asıl bunların araştırılması gerektiğini kabul eder." Ancak Engels'e göre Hegel'in hatası, bu güçleri tarihin kendisinde araştırmayıp, onları dışardan, felsefi ideolojisinden alıp tarihe taşıması olmuştur. Örnek olarak da Engels, Hegel'in Yunan tarihini ele alış biçimini verir.

Hegel Eski Yunanlıların tarihini kendi öz iç zincirleşmesi ile açıklayacağı yerde, kısaca, bu tarihin, 'güzel kişiliğin biçimleri'nin işlenip hazırlanmasından ve 'sanat yapıtı'nın sanat yapıtı olarak gerçekleşmesinden başka bir şey olmadığını söyler. Bu nedenler, Eski Yunanlılar üzerine pek çok güzel ve derin şeyler söyler, ama bu, bizim, bugün, bir sözden fazla bir şey olmayan böyle bir açıklamayla artık yetinemememize engel olmaz (Engels, 2006, s.49-52).

Burada Engels'e karşı eleştiri olarak getirilebilecek en öncelikli konu, Hegel'in tarihe taşıdığı tek kavramın "akıl" olduğudur. Bir başka nokta, Hegel'in tarih felsefesinde ele aldığı dünya tarihine damga vurmuş halkları ve devletleri, onların kendilerini kendisine (Hegel'e) sunduğu şekliyle resmedip, onlarda olmayan şeyleri zorla onlara dayatmamış olmasıdır. Ayrıca Hegel hiç de o kadar boş bir filozof değildir. Hegel, örneğin, Hindistan hakkındaki değerlendirmelerinde, oradaki tarihsel durumun sürekli bir kavga durumu olduğunu, ancak bunun tarihin gelişimine ve ilerlemesine bir katkısının olmadığını belirtir. Hindistan'da durum, prenslerin birbirleriyle kavgasıdır; Hindistan tarihi, egemen hanedanların tarihidir, yoksa halkların değil, der Hegel; "sürekli olarak değişen bir entrikalar ve ayaklanmalar dizisidir... prenslerin oğullarının babalarına karşı, kardeşlerin, amcaların ve yeğenlerin birbirlerine karşı, ve memurların üstlerine karşı," ama "astların efendilerine karşı değil" (Hegel, 2006, s.125). Buradan da anlaşılacağı gibi, Hegel tarihin gelişimine ve ilerlemesine katkısı olan şeyin hanedan kavgaları olmayıp, halkların kavgası, "astların efendilerine karşı"

başkaldırısı olduğu görüşündedir. Yine, Roma dünyasını ele alırken, Roma'nın hem coğrafik hem de tarihsel olarak "zorbalığa" dayalı bir devlet olduğunu; Roma'nın ilkesinin bütünüyle "egemenlik ve askeri güç" olduğunu ve bütün bir Roma tarihinin neredeyse patrisyenler ve plebler arasındaki savaşların tarihi, yani Engels'in de hoşuna gidecek bir biçimde söylemek gerekirse, "sınıflar savaşı tarihi" olduğunu yazar (Hegel, 2006, s.210,212,232). Ancak Hegel, bütün bir tarihi Roma tarihini eksen alarak okumaz. Roma tarihinde sınıflar savaşı tarihini gören Hegel'in, bu durumu başka halkların tarihinde de bulguladıktan sonra, onları da Roma'ya benzer bir şekilde değerlendirmemesi için hiçbir neden olmayacaktı. Ama Roma, Çin'den, Hindistan'dan, Mısır'dan, Pers'ten, Yunan'dan bambaşka bir görüntü sunuyordu Hegel'e ve o da bu görüntünün özünü kavradı. İlginçtir, Hegel'in tarih felsefesini okuyup eleştiren ne MarxEngels, ne Plekhanov, ne Lenin, ne Lukacs, ne de Marcuse, hiçbirisi, Hegel'in bu çarpıcı tespiti üzerinde durmamış, hatta neredeyse görmezden gelmişlerdir. Belki Hegel, gelecekte sınıfların ortadan kalkıp kalkmayacağı ve bunun sonucu olarak devletin tarih sahnesinden çekilip çekilmeyeceği sorunuyla kafasını meşgul etmemiş olabilir, ama aynı Hegel, *"edimsel bir Devlet ve edimsel bir Hükümet ancak... Sınıfların bir ayrımı bulunuyorsa, varsıllık ve yoksulluk çok büyümüşse, ve büyük çoğunluğun gereksinimlerini bundan böyle almış olduğu yolda karşılayamadığı bir durum ortaya çıkarsa doğar"* diye yazar (Hegel, 2006, s.70).

Nietzsche de, Hegel'i eleştirme işinden geri kalmadı. Onun Hegel'le anlaşılamadığı konular ise daha çok "tarihin rasyonelliği" ve "tarihin sonu" başlıklarında toplanır. Hegel'de Nietzsche'yi rahatsız eden, ona huzursuzluk veren, Hegel'in tarihi rasyonel olarak ele alması, dünya tarihinin gelişiminin rasyonel bir tablo sunduğu, aklın evreni yönettiği gibi aynı zamanda tarihte de egemen olduğu düşüncesidir. Her ne kadar Hegel aklın dünyaya egemen olduğunu ve dünya tarihsel gelişimin de akla uygun olduğunu belirtse de, bunun tarih açısından bir varsayım olduğunu da ekler. Felsefenin tarihe taşıdığı bir kavram olarak akıl, felsefenin kendisi için bir varsayım değil, ama spekülatif yöntemle ve bilgilenmeyle felsefede kanıtlanmış bir kavramdır. Sonsuz güç, sonsuz biçim ve sonsuz içerik olarak aklın, İdea'nın, gerçek, sonsuz ve kesin anlamda güçlü olduğu, kendisini dünyaya açtığı ve bu açılmadığı şeyin kendi yüceliğinden başka bir şey olmadığı felsefede kanıtlandığı için burada, tarih alanında varsayılmaktadır (Hegel, 1995, s.31-32). Nietzsche açısından dünya tarihi rasyonel bir tablo sunmaktan çok, insanda irrasyonel yanlara karşılık gelen itkiler, dürtüler, içgüdüler,

vb. ne varsa bunlar tarafından harekete geçirilen insanın yaratımı olarak ve insan iradesi tarafından oluşturulan bir alandır.

Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası'nda Nietzsche, Hegel'in tarih anlayışına eleştirilerini gerek Hegel'in adını vererek gerekse de vermeyerek dillendirir. Bu çalışmasında Nietzsche ahlakla uyumlu bir perspektiften ve ahlaksal gerekçelerle Hegel'in tarih felsefesini eleştirir. Nietzsche'ye göre, Hegel'in rasyonel tarih felsefesi özünde "gerçek ahlaksızlığın el kitabıdır," oysa tarihin gelecek kuşaklara "öyle yapmamalısınız"ı ya da "öyle yapmamalıydınız"ı öğretmesi gerekir (Nietzsche, 2015, s.66). Bu anlamda Nietzsche tarihe, Hegel'in "psikolojik çokbilmiş" diye tanımladığı, bir ahlak öğretmeni gözüyle bakar. Hegel ve öğrencileri "gerçekliğin savunucuları" ya da avukatları olmakla suçlanırlar, çünkü tarihin rasyonel olduğu düşüncesi onları tarihi savunmaya ve ahlaksız tarihsel eylemleri iyi olarak temellendirmeye zorlar. Her tarihsel olgunun başarısını rasyonelleştirmekle, Nietzsche'ye göre, Hegel ve öğrencileri, izleyicileri (artık kimlerse? Kim oldukları belirtilmemiş) olgunun her zaman bön olduğunu ve tüm zamanlarda bir "tanrıdan çok bir danaya" benzediğini (bir zamanlar Hegel Schelling'in mutlağını "içinde bütün ineklerin kara olduğu bir gece"ye benzetmişti, ona bir imada mı bulunuyor acaba?) görmeyi başaramayan "şeytanın avukatları" (Hegel'e bir zamanlar en baş düşmanları Deccal diyorlardı) olurlar (Nietzsche, 2015, s.67). Nietzsche'nin anlayışında, dünya tarihinin sonucu olduğundan modern insanı insanlığın doruk noktası olarak görmek "acımasız bir hakikat," "iflah olmaz bir aptallık" ve "ahlakın 'bu böyle olmamalıydısı'na karşı 'kaba bir bu böyle işte'sidir'" (Nietzsche, 2015, s.67). Hegel'in, dünyanın ve insanın her zaman "olmaları gerektiği gibi" oldukları iddiasının, izleyicilerinde "tarihin gücü"ne kölece bir hayranlığa neden olduğunu yazan Nietzsche, bunun tüm pratik başarılarla, en ahlakdışı olanlarına bile, rasyonel zorunluluklar olarak tapınılmasına yol açtığını belirtir. Nietzsche'ye kalırsa, Hegelci felsefenin ya da okulun eğitiminden geçmiş,

'tarih gücü' karşısında el pençe divan durmayı ve boyun eğmeyi öğrenmiş birisi, ister hükümet olsun, ister bir kamuoyu ya da bir sayısal çoğunluk, her güç karşısında sonunda Çin usulü mekanik bir biçimde 'Evet' dercesine başını sallıyor ve ellerini ayaklarını, tam olarak herhangi bir 'güç'ün ipleri çektiği ritme göre hareket ettiriyor (Nietzsche, 2015, s.65-66).

Sonuç olarak, Nietzsche'nin yargısında, Hegel'in felsefesi "kişiliğin dünya sürecine adanması"na (Nietzsche, 2015, s.69) yol açar, çünkü yargılarımızı, tercihlerimizi, dürtülerimizi tarihe ve akla sahip olduğu iddiasındaki ahlaksız güce köle olmaya cesaretlendirir.

Nietzsche'nin bu eleştirilerini Hegel sanki daha önceden görmüş gibi yazar. Öncelikle belirtilmesi gereken, Hegel'in tarih anlayışına göre, tarihin öğrettiği ya da onu oluşturan şeyin, tarihten çıkarsanan ya da onda bulgularan refleksiyondan başka bir şey olduğudur. Tarihe psikolojik çokbilmiş ahlak öğretmeni gibi bakan Nietzsche'nin anladığı dille söyleyecek olursak, tarih yazarının ahlaksal refleksiyonları ya da soyutlamaları burada sökmez, bir işe yaramaz. Burası ahlaktan başka bir alandır. Yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için, Hegel'de ahlak diye bir şeyin olmadığını demeye getirmek istemiyoruz. "Ahlaksallık demek," der Hegel, "özel ahlak, bireylerin buluncu, kendine özgü istenci ve davranış tarzı demektir, bunların da kendi değeri, iddiada yeri, ödülü ve yaptırımı vardır" (Hegel, 1995, s.165). Ama "halkların yazgıları, beklenmedik devlet değişiklikleri, yarar ve çıkarları, karışık işleri, ahlaktan başla bir alana girer" (Hegel, 1995, s.22). Dünya tarihi ahlaksallığın kendine özgü alanının üstünde bir yerde ilerlemektedir, "dünya tarihinin konusu halkların tininin eylemleridir" (Hegel, 1995, s.166). Tarihin öğrettiği şey, tarihin bir şey öğretmediği ve tarihten bir şey öğrenilmediğidir. "Hükümdarlardan, devlet adamlarından, halklardan, tarih deneyinden ders almaları istenir. Ama deney ve tarihin öğrettiği de, halkların ve hükümetlerin hiçbir zaman tarihten birşey öğrenmedikleri ve bunlardan alınabilecek derslere göre davranmadıklarıdır"(Hegel, 1995, s.23). Dünyaya her yerde her şeyin nasıl yapılması, nasıl olması gerektiği gözüyle bakanlar dünyaya öznelliğin bakış açısından baktıklarından, bunlardan dünya tarihinin büyük içeriğine rasyonel olarak bakmalarını istemek, çok fazla şey istemek olacaktır.

Akıl kavramıyla donanmış ya da silahlanmış olan Hegel, tarihte karşılaştığı manzara karşısında bir çekingenlik göstermez. Hegel aklın tarihte edimselleşmesinin kaynağının, Nietzsche'nin irrasyonel olarak gördüğü insanın tutkularında, güdülerinde, gereksinimlerinde, vb. olduğunu söyler. *Dünya Tarihi Felsefesi Dersleri'*nde özgürlük kavramının ilerleyişini ve gelişimini irdeleyen Hegel, "halkların mutluluklarını, serpilme dönemlerini, bireylerin güzellik ve büyüklüklerini, yazgılarına üzüntü ve sevinçlerinde bağlanan ilginçliği" (Hegel, 2006, s.332) gözler önüne sermeyi bir kenara bıraktığını yazar. Bireylerin, halkların, devletlerin, kültürlerin değişen görünümü, genel olarak değişimin olumsuz yanı herkesi olduğu gibi Hegel'i de hüznlendirmiştir. Tarih, en zengin, en parlak, en güzel kültürlerin, halkların, devletlerin, en güzel yaşamların yok olup gittiğini, en güzel şeylerin birer harabeye dönüştüğünü gösterir. Tarih en soylu, en güzel şeyleri bizlerden almakta, bunları tutkulara kurban etmektedir.

Herkes gibi Hegel de böyle bir melankoliyi en derinden yaşamıştır. Bu hüzün, bu yas, bu melankoli parlak ve üstün değerdeki insan yaşamının yok olmasından duyulan; her türlü çıkar, ilgi ve yarar düşüncesinden uzak bir duygudur. Hegel de tarihe doğrudan, ilk elden, empirik bir bakışın orada insanların gereksinimlerinden, tutkularından, ilgilerinden ve çıkarlarından amaçlarından, ideallerinden, vb. kaynaklanan eylemlerini gösterdiğini bilir. Üstelik bu oyunda iplerin, sanki tutkuların ve çıkarların elinde olduğunu da eklemeyi unutmaz. Tutkuların, hatta iyi niyetlerin, gerçek amaçların neden olduğu mantıksız, akıldışı sonuçlar, en ileri uygarlıkların yıkılışı, bireylerin çektikleri acılar, bütün bunlar gene de insan istencinin ürünleri olduğundan, insana belki de Nietzsche de olduğundan daha çok ahlaksal bir üzüntü verir ve bu yolla insanın içindeki iyi tinin başkaldırmasına neden olur. Kişi halkların ve devletlerin karşılaştıkları yıkımları doğru bir şekilde kavrayarak, en korkunç, can sıkıcı bir manzarayı gözler önüne serebilir ve hüzünlerin, acıların, üzüntülerin en dayanılmaz olanını, en büyüğünü yaşayabilir. Ya da, “olan olmuş, elden ne gelir, kader, alinyazısı, olmuşla ölmüşe çare yok” diyerek işin içinden çıkmaya çalışabilir. Sonra bu yıkıcı, korkunç, hüzün verici duygunun ve düşüncenin yol açacağı dertlerden kurtulmanın yolunu **yaşam duygusuna** ve bencilliğe geri dönmekte bulabilir. Ancak bu bile çare değildir. “**Tarihe**, halkların mutluluğu, devletlerin bilgeliği ve bireylerin erdemleri kurban edilen bir **mezbaha** gözüyle baktığımızda bile, bu dev gibi kurbanların kime, hangi son ereğe kurban edildikleri sorusu zihnimizi kurcalar” (Hegel, 1995, s.80-82). Hegel, insanda hüzünlü, sıkıntı verici, melankolik duygulara ve düşüncelere neden olan bu hiç de içaçıcı olmayan tabloyu, dünya tarihinin son amacını gerçekleştiren araçlar alanı olarak görür (Hegel, 1995, s.82). Ve tarihin mutluluk sayfalarına bakanların, aslında tarihteki boş sayfalara bakmakta olduklarını ileri sürer.

Hegel’in felsefesinde insanların, iplerini elinde tutan Tinin birer “kukla”ları olduğu, insanların salt araçlar olarak görüldüğü şeklindeki Nietzsche’nin bir diğer eleştirisine gelince, bu açıkçası Hegel’in tarihte insan etkinliğinin önemini yadsıdığı, tarihsel değişim için bir çeşit kukla ustası gizemli bir dünya Tinini varsaymak zorunda kaldığını demeye getirir. Hegel tarihi Tinin tarihi olarak tanımladığında burada Tinle kastettiği bilinçli insan varlığından başka bir şey değildi. “(Evrensel) tin insan bilinci olarak vardır. İnsan bu varoluştur, bilmenin bu kendisi-için-olmasıdır. Tin, kendini bilen, kendini özne olarak alan tin olduğu ölçüde dolaysız bir varoluş karşımıza çıkar: bu da insan bilincidir” (Hegel, 1995, s.112). Tinin tarihinin düşünsel ele alınışı olarak Hegel’in tarih felsefesi, dünya halklarının özgürleşme yolundaki kavgalarının

bir tarihidir. Dünya Tini ise, bu tarihi önceleyen bir varoluşa sahip olup da sonradan tarihsel sürece giren ya da katılan metafizik bir varlık ya da özne değildir. Dünya Tini insanın tarihinde varoluşa gelir ve burada üretilir, oluşturulur. Tarihin başlangıcında, der Hegel, Tin sonsuz bir potansiyalite, gizilgüçlülük ya da olanaklılıktır: “Tin kendi sonsuz olanağıyla, ama yalnız kendi saltık içeriğini *kendinde* içermesinin olanağıyla işe başlar, bu içeriği kendisine amaç edinir, bu amaç ve ereğe de, ona kendi gerçekliğini ilkin gösterecek olan, kendi etkinliğinin sonucu olarak varır” (Hegel, 1995, s.153-154). Buna göre, dünya Tini insanın tarihinde açığa çıkar ve varoluşa gelir. Dünya Tini kendi evrenselliğinin bilincinde olan insan bilincinden başka bir şey değildir ve bu genel olarak insanlığın bilincidir. Bu yüzden, Hegel’e göre insanlık tarihteki tek eyleyicidir. Tarihin gidişatına yön veren insan etkinliğinin dışında ya da üstünde duran bir Tin yoktur. “Tin’in dünyası insanın meydana getirdiği dünyadır... Tin’in temelleri her şeyi kapsar, insanı ilgilendirmiş ve ilgilendirmekte olan her şeyi içine alır. İnsan etkinse orada etkindir; istediğini yapabilir, böyle yapabilmesi onda tinin eylemde bulunmasındandır”(Hegel, 1995, s.52-53). Hegel’in tarih felsefesindeki mutlak yan, insan bilincinin varlığın içkin ereğini ya da İdeasını yerine getirmesinde, yani kendinin-bilincine ulaşmasında bulunur. Varlığın kendisi insanda kendinin-bilincine ulaşır, kendinin-bilincinde bir varlık olur, yani Tin olur. İnsan bilinci kendisinin seçtiği bir yolda yürüyüşünü sürdürmez, “akıl hilesi” hemencecik karşısında beliriverir. Bu ise bilincin belli bazı yollarda gelişimini belirler. Ancak yine de şu unutulmamalıdır: Kendisini eksiksiz bir kendinin-bilincine ulaştırarak varlığın son amacını yerine getiren insan etkinliğidir.

Hegel’in insanları salt araçlar olarak gördüğü konusunda Nietzsche’nin eleştirisinin geçersizliğini göstermeyi doğrudan Hegel’e bırakmak daha yerinde olur:

Bir araçtan söz ettiğimizde, aracı ilkin amacın dışında, ona ait olmayan bir şey olarak düşünürüz. Oysa gerçekte doğal şeyler bile, içlerindeki en cansız olanı bile, araç olarak kullanıldıklarında, ereklerini karşılayacak bir yapıda olmalı, erekleriyle ortaklaşa bir yanları bulunmalı. İnsanlar da en azından bu bütünüyle yüzeysel anlamda ussal ereklerin araçlarıdır: bu amaçlar varoldukça yalnızca içerikçe onlardan ayrılarak özel ereklerini gerçekleştiremezler, aynı zamanda o ussal ereğe katılırlar ve böylece **kendinin-ereği(Selbstzweck)** haline gelirler... İnsanlar, bireyler ereğin içeriğine göre **kendinin-ereği**dirler de... İnsan yalnızca kendisindeki tanrısal yan nedeniyle kendisinde erektir (Zweck in ihm selbst)- başlangıçtan beri akıl ve kendinde etkin, kendini belirleyici olması yüzünden özgürlük denen şey nedeniyle bu böyledir(Hegel, 1995, s.106).

Nietzsche, Hegel'in kim sorarsa tarihsel süreci ondokuzuncu yüzyılda sona erdirdiğini düşünerek, bu görüşe karşı çıkar. Nietzsche'ye göre, tarihin insan tarafından sonlandırıldığını düşünmek, tarihin bir sonu olduğunu düşünmek demek, insan yaşamının bir sonu olduğunu düşünmek demektir. Hegel'in felsefesinin Almanya'nın, hatta Avrupa'nın en önemli kültürel ve entelektüel bir olgusu olduğunu itiraf eden Nietzsche, yine de, "bu yüzyılda Alman kültüründe, bir felsefenin, Hegel'ci felsefenin şu ana kadar süregelen muazzam etkisiyle daha tehlikeli olmuş, tehlikeli bir sendelemenin ya da yön değiştirmenin bulunduğu" inanmadığını yazar (Nietzsche, 2015, s.64).

Nietzsche'nin Hegel'in felsefesini "tehlikeli" olarak görmesinin nedeni modern insanı, tamamlanışına ulaşmış tarihin, daha önce olup bitmiş her şeyin "hakiki anlamı ve amacı olarak tanrısallaştırması"dır (Nietzsche, 2015, s.65). Nietzsche'ye göre, Hegel dünya tarihinin sonunu ve son noktasını kendinin Berlin'deki kendi varoluşuyla özdeşleştirmiş ve, her ne kadar Hegel'in kendisi bunu söylemese de, kendisinden sonraki gelişmeleri ve yaşam biçimlerini "dünya tarihsel rondonun müzikal bir koda'sı"na indirgemıştır (Nietzsche, 2015, s.65). Nietzsche Hegel'in felsefesinde en çok korktuğu şeyi görür: "Genel olarak tüm oluş bilmecelerinin anlamı ve çözümü, modern insanda, bilgi ağacının en olgun meyvasında dile geliyor!" (Nietzsche, 2015, s.69). Bu modern insan dünya tarihi süreci pramidinin en yüksek noktasında gururla durmakta ve doğaya şöyle seslenmektedir: " 'Hedefe vardık, hedef biziz, biz mükemmelleşmiş doğayız' " (Nietzsche, 2015, s.69). Ondokuzuncu yüzyılın bilgisiyle gururlanan ve övünen Avrupalısına Nietzsche, bilginin doğayı mükemmelleştirmedeğini, ama daha çok onun doğasını yokettiğini, öldürdüğünü söyleyerek karşı çıkar.

Nietzsche tarihsel kültürün "bir tür doğuştan ağarmış saçlılık" olduğunu yazdıktan sonra, sanki "bunun belirtisini çocukluğundan itibaren taşıyanlar" ifadesiyle belki de Hegel'e daha küçüklüğünde görünüşünden dolayı "yaşlı, ihtiyar" dendiğine imada bulunarak, Hegel'in "insanlığın yaşlandığı" sonucuna vardığını belirtir (Nietzsche, 2015, s.60). Kuşkusuz, bu durum yaşamı yok eden, öldüren bir edilginliği beslemektedir. "Ama şimdi bu yaşa bir ihtiyarlık meşgalesi yakışır." Bu tarihsel kültürün eğitiminden geçen modern gençliğe kalan da "geriye bakma, kabaca hesaplama, defteri kapatma, olup bitmişlerde anılar yoluyla avuntu arama"dır" (Nietzsche, 2015, s.60).

Mükemmelleşme konusunda Hegel, tarihteki değişikliğin daha iyiye, daha mükemmel doğru bir ilerleme olduğunu ileri sürer ve doğadaki değişikliklerden farklı olarak yeniliğin ancak tinsel alandaki değişiklikler için söz konusu olduğunu belirtir. Tinselliğin bu belirişi insanın ayırdedici özelliğidir, çünkü insan bu yolla gelişme yeteneğiyle, daha iyiye, daha mükemmel yönelir; bu da ondaki mükemmelleşme yeteneğiyle olanaklıdır. Ancak bu belirlenim kalıcı olduğu iddiasındaki dinler ve devletler tarafından pek hoş karşılanmaz. Devletlerin değişebileceğinin anlayışla karşılanırsa da, dinin kendisini bundan ayrı tutmaya çalıştığını, dinin değişmeksizin kaldığı görüşünün benimsendiğini belirtir Hegel. Bu durumda dünyadaki haksızlıklar, acılar raslantılara, beceriksizliklere, düşüncesizliklere, insanların bozulmuşluğuna, kötümser tutkularına bağlanır. Hegel açısından, mükemmelleşme değişim kadar belirlenimsizdir, içeriksizdir, hedefi ve amacı yoktur. Genel anlamda ulaşmak için çabaladığı daha iyi, daha üstün olan şey, tam olarak belirsiz bir şeydir (Hegel, 1995, s.146-147).

Tinin ilerlediği düşüncesinin sıkça eleştirildiğini Hegel de bilir. Eğer ilerleme düşüncesini ileri sürerseniz, bu durumda yerleşik düzen, yerleşik devlet düşüncesine karşıt bir şey ileri sürmüş olursunuz. “Eğer ilerlemeyle en başta insanın yetkinleşme ardında olduğu, daima daha kusursuz olma olanak ve zorunluluğuyla davrandığı söylenmek isteniyorsa, ilerleme tasarımı yetersizdir” (Hegel, 1995, s.147). Bu görüş noktasından düzen değil de, değişim en yüksek değer olarak kabul görmüş olur. Belirlenimsiz ve değişimle özdeş olan mükemmel ulaşma temel belirlenim olarak benimsenir. Ancak değişimin bir ölçütü yoktur; bu yüzden neyin ya da kimin haklı olup olmadığı, vb. ölçüt olmadığından, belirsiz olarak kalır. Seçim yapmayı sağlayacak bir ilke ya da amaç, belirli bir son amaç yoktur. Geçerli olan tek şey değişimdir. Hegel Lessing’in *insan soyunun eğitimi* düşüncesinin anlaşılır bir düşünce olduğunu söylese de, gene de bu yaklaşımın konunun özüne değinmediğini eklemekten edemez.

Bu türlü tasarlandığında ilerleme nicelik düzeyinde kalır. Daima daha çok bilgi, daha ince kültür- yalnızca böyle pekiştirmelerle vakit geçirilir. Nitelik konusuna bir türlü gelinmez. Olgu, nitelik çoktan vardır, ama amaç edinilmez: böylece belirsizlik içinde kalır. Ama ilerlemeden onu belirleyerek söz edersek, nicelik boş laftır. Erek bilinmelidir, ereğe erişilmelidir. Tinin kendi etkinliğiyle ilişkisi ürünlerinin değişikliklerinin nitel değişimler olarak tasarlanıp tanınmasını gerektirir(Hegel, 1995, s.147).

Tindeki gelişme sorunsuz, zararsız, kavgasız, çatışmasız bir gelişim değildir. Tin, kendisinin kendisiyle sert ve zorlu bir uğraşısıdır. Gelişim salt biçimsel değildir, Tindeki belirli içeriğin ortaya çıkması amacına yöneliktir. Bu amaç, bu son amaç, Tinin özgürlüğüdür. Bu amaç doğrultusunda Tin, kendi kendisinde kendisinin karşısına dikilir. Onun son amacının asıl engeli ve düşmanı yine kendisi olduğundan, kendisini alt etmek, kendisinin üstesinden gelmek zorundadır. Tinin özü, eylemdir. Özgürlüğü, durağan bir varlık olmasında değil, özgürlüğünü tehdit eden şeyi sürekli olumsuzlamasında, ortadan kaldırmasındadır. *Tinin gelişimi, onun kendisine karşı verdiği amansız ve sonsuz bir kavgadır.* Tinin amacı kendinin kavramına ulaşmaktır. Ama bu amacın önündeki engel de kendisidir. Bu yüzden Tin kendine yabancılaşır ve bundan neşe duyar (Hegel, 1995, s.148,149).

Hegel'in felsefesinde "tarihin sonu" düşüncesinin olup olmadığı hep tartışılmıştır. Açıkçası, bu konuda tam bir karara varıldığını söylemek zordur. Nietzsche'nin Hegel'de "tarihin sonu" düşüncesini bulguladığı yer, Tinin tarihteki gelişme aşamalarının insanın çocukluktan yaşlılığa kadar olan gelişim aşamalarıyla karşılaştırıldığı ilgili bölümlerdir -özellikle Hıristiyan-Germanik dünyayı Tinin "yaşlılık çağı" olarak gördüğü bölüm. Buna ek olarak Hegel, dünya tarihinin gidişatını güneşin doğuşuna ve batışına benzeterek, tarihsel gelişimin doğudan batıya doğru olduğunu, Asya'nın dünya tarihinin "başlangıcı", Avrupa'nın ise mutlak olarak "sonu" olduğunu yazar (Hegel, 2006, s.83). Gerçi "doğu" imgesi görelî olsa da, Hegel açısından dünya tarihinde başlangıcı yapan zorunlu bir "doğu" vardır ve bu da Asya'dır, çünkü tarih yerkürenin çevresinde bir daire çizmez, ama belirsiz bir sonsuza doğru belirsiz bir ilerleyiş de değildir, bir amacı vardır. İnsan yaşamının dönemleri ile dünya tarihinin gelişimini kıyasladığında, Hıristiyan-Germanik dünyayı "yaşlılık çağı" olarak tanımlasa da, bu noktada karşılaştırmamızın bir yere kadar işe yaradığını belirtir Hegel. Çünkü doğal gelişimle Tinin gelişimi birbirine özdeş değildir. Doğal anlamda yaşlılıkta insan zayıf düşer, enerjisini tüketmiştir, ölümü beklemektedir, anılara gömülmüş, geçmişte yaşamaktadır. Ama Tinin yaşlılık çağı -yaşlılık nitelemesi uygun düşmese de-, onun henüz kendini bulduğu, kendine geldiği, kendini edimselleştirdiği ve bu edimselliği doya doya yaşadığı bir çağ olacaktır. Bir anlamda Hegel açısından tarih henüz daha tam anlamıyla yeni başlamaktadır. Bireyin doğal varoluşu gelip geçiciyken, doğal varoluştan bambaşka bir varoluşa sahip olan Tin kendi yeni dünyasını kurma yoluna girer.

Hegel'in 1818-1831 yılları arasında Berlin'deki varoluşuyla dünya tarihinin doruk ve son noktasını, "tarihin sonu"nu gören Nietzsche'nin bu temelsiz görüşünün karşısına, yine Hegel'in kendisinin söyledikleri çıkarılabilir. Tanrıyı Tin olarak bilen Hıristiyanlığın bu yeni ilkesinde dünya tarihinin dönüm noktasını gören Hegel, tarihin *burada* sonlanıp *buradan* başladığını ileri sürer (Hegel, 2006, s.237). Hegel Hıristiyan- Germanik dünyanın dönemlerini bundan önceki dünya dönemleriyle karşılaştırdığında, bu dünyanın önceki dönemlerin belli bakımlardan bir yinelenişi olduğunu söyler ve Reformasyon'la başlayıp kendi zamanına kadar olan "modern çağ"ı Roma dünyasıyla karşılaştırır ve buna benzetir. Bu durumda, daha önce Roma dünyasını Tinin "olgunluk çağı" olarak gören Hegel'in, kendi zamanını Roma'ya benzetirken "Tin'in yeni bir olgunluk çağı" olarak görmesini anlayışla karşılamamız gerekir. Doğru, benzetmeler, karşılaştırmalar bir konuyu açıklığa kavuşturmada, daha anlaşılır kılmada önemli bir işlevi yerine getirirler. Yine de, benzetmeleri bir felsefenin en değerli yanı olarak görüp, bütün bir felsefeyi bunlar üzerinden yargılamak çok doğru bir yaklaşım değildir. Hegel'in karşılaştırmalara, benzetmelere başvurması, bazı noktaları açıklama isteğinin bir sonucu olarak görülmeli, ancak felsefesinin bütün içeriği buralarda aranmamalıdır. Sonuçta, tinsel varoluş alanındaki bir gelişmeyi anlaşılır kılmak için doğal varoluş alanına başvuruyorsunuz ve bunlar birbirlerinden ayrı alanlar. Yine Hegel, *Dünya Tarihi Felsefesi Dersleri*'nde Amerika'yı "geleceğin ülkesi" olarak görür ve "önümüzde uzanan çağlarda belki de Güney ve Kuzey Amerikalılar arasındaki bir çatışmada dünya tarihsel önemi olan olaylar kendilerini orada göstereceklerdir" diye de ekler (Hegel, 2006, s.71). Devrim sonrası Fransa'sındaki genel durumu "karışıklık ve huzursuzluk" olarak tanımlayan Hegel, halkın ve hükümetin sürekli yer değiştirdiğini, halkın hükümet olmasıyla da yine halkı karşısına aldığını belirttikten sonra şunu ekler: "*Bu çarpışma, bu düğüm, bu sorun Tarihin şimdi üzerinde durduğu ve gelecek zamanda çözmesi gereken şeydir*" (Hegel, 2006, s.329).

Hegel dünya tarihinin son amacının kendini sonsuzluk boyunca yerine getirmekte olduğu kadar yerine getirmiş olduğunu da ileri sürer. Her şeyin olması gerektiği gibi olduğunu ve "varolan"ın "gerek"le bağdaştığını düşünse bile, "varlık" ve "gerek" arasındaki bu bağdaşmanın donmuş, olmuş bitmiş ve süreçsiz bir uyum olduğunu kabul etmez. Son amaç sürekli olarak kendini üretmekte olduğu için vardır. Nietzsche'nin düşündüğünün tersine, Hegel hep gençlere umutla bakmış ve onlara umut bağlamıştır, onların dünyayı ve bilimi

daha da ileriye taşıyacaklarına inanmıştır. Onların daha iyi şeylere özlem duyduklarında yeni bir şafağın parlak ışığının dünya üzerinde belireceğini düşünmüştür.

Nietzsche'nin eleştirisinin geçersizliğini göstermesi açısından son sözü Hegel'e bırakalım:

Dünya-tarihinin (henüz) ilerleme durumunda olduğu düşünülen gidişinde öznel yönü temsil eden bilinç, tarihin son ereğinin, tin kavramının ne olduğunu henüz bilecek durumda değildir. Ayrıca, bu nokta zaten gereksinim ve ilginin konusu değildir: bilince konu olmadan da (evrensel-olan), tek tek ereklerde, bunların aracılığıyla gerçekleşmektedir (Hegel, 1995, s.88).

Her şeye rağmen, Akıl dünyayı yönetmeye, Kavram'ın öğrettiğini tarih aynı zorunlulukla yazmaya, Tin ilerleyişine ve İdea'nın görkemli parıltısı dünya tarihinde yansımaya devam ediyor.

*Ankara Üniversitesi, DTCF, Felsefe Bölümü, Doçent Doktor.

Kaynakça

Engels, F.(2006). *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*. Dördüncü Basım. (S. Belli,Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Hegel, G. W. F.(1995). *Tarihte Akıl*. Üçüncü Basım. (Ö. Sözer,Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.

Hegel, G. W. F.(2006). *Tarih Felsefesi*. (A. Yardımlı,Çev.). İstanbul: İdea.

Marx, K. Ve Engels, F.(1999). *Alman İdeolojisi*. Dördüncü Basım. (S. Belli,Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Nietzsche, F.(2015). *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası*. (M. Tüzel,Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.